TURKIY TILLAR TARAQQIYOTIDA ALISHER NAVOIY ADABIY MEROSINING O'RNI

Xudoyorova Nigora Nuriddinovna
Termiz davlat muhandislik va agrotexnologiyalar universiteti katta o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Email:nigora7email.com

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada Alisher Navoiy adabiy merosining turkiy tillar, xususan, eski o'zbek adabiy tilining tarixiy taraqqiyotidagi o'rni ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi mutafakkir ijodida turkiy tilning leksik-semantik, badiiy-uslubiy va poetik imkoniyatlarining namoyon bo'lish xususiyatlarini yoritish hamda uning keyingi adabiy-lisoniy jarayonlarga ta'sirini aniqlashdan iborat. Maqolada *"Muhokamat ul-lug'atayn"*, *"Xamsa"*, *"Xazoyin ul-maoniy"*, *"Lison ut-tayr"* va boshqa asarlar misolida Navoiyning turkiy tilga munosabati, uning lug'aviy boylikdan foydalanish mahorati va turli janrlarda badiiy ifoda imkoniyatlarini kengaytirishdagi xizmatlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, Navoiy ijodining eski o'zbek adabiy tili me'yorlarining barqarorlashuvi, badiiy tafakkur rivoji va keyingi turkiy adabiy an'analarga ko'rsatgan ta'siri muhokama qilinadi. Tadqiqot natijasida Navoiy merosining turkiy tillar tarixini, tarixiy leksikologiya va adabiy til taraqqiyotini o'rganishda muhim ilmiy manba ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: Alisher Navoiy, turkiy tillar, eski o'zbek adabiy tili, adabiy til, *Muhokamat ul-lug'atayn*, leksik-semantik xususiyatlar, badiiy uslub, til taraqqiyoti, turkologiya.

АННОТАЦИЯ: В данной статье с научно-теоретической точки зрения анализируется роль литературного наследия Алишера Навои в историческом развитии тюркских языков, в частности староузбекского литературного языка. Основная цель исследования заключается в раскрытии лексико-семантических, художественно-стилистических и поэтических возможностей тюркского языка в творчестве мыслителя, а также в определении влияния его наследия на последующие литературно-языковые процессы. На материале произведений *«Мухокамат ул-лугатайн»*, *«Хамса»*, *«Хазаин ул-маони»*, *«Лисон ут-тайр»* и других трудов рассматриваются отношение Навои к тюркскому языку, особенности использования его лексического богатства и мастерство расширения художественно-выразительных возможностей языка в различных жанрах. Особое внимание уделяется значению творчества Навои в развитии и стабилизации норм староузбекского литературного языка, совершенствовании художественного мышления и формировании последующих тюркских литературных традиций. В результате исследования обосновывается научная значимость наследия Навои как важного источника для изучения истории тюркских языков, исторической лексикологии и развития литературного языка.

Ключевые слова: Алишер Навои, тюркские языки, староузбекский литературный язык, литературный язык, *Мухокамат ул-лугатайн*, лексико-семантические особенности, художественный стиль, развитие языка, тюркология.

ABSTRACT: This article provides a scholarly analysis of the role of Alisher Navoi's literary heritage in the historical development of the Turkic languages, with particular attention to the Old Uzbek literary language. The main purpose of the study is to examine the lexical-semantic, artistic-stylistic, and poetic potential of Turkic as manifested in Navoi's works and to determine the significance of his legacy for subsequent literary and linguistic developments. Drawing on *Muhakamat al-Lughatayn*, *Khamsa*, *Khazayin al-Ma'ani*, *Lisan al-Tayr*, and other works, the article discusses

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Navoi's attitude toward the Turkic language, his skillful use of its lexical resources, and his contribution to expanding its expressive possibilities across different literary genres. Particular attention is paid to the significance of Navoi's works for the development and stabilization of the Old Uzbek literary language, the advancement of artistic thought, and the formation of subsequent Turkic literary traditions. The study concludes that Navoi's literary heritage constitutes an important scholarly source for research on the history of Turkic languages, historical lexicology, literary language development, and Turkic studies.

Keywords: Alisher Navoi, Turkic languages, Old Uzbek literary language, literary language, *Muhakamat al-Lughatayn*, lexical-semantic features, artistic style, language development, Turkic studies.

KIRISH. Alisher Navoiy turkiy xalqlar adabiyoti, tili va ma'naviy tafakkuri tarixida alohida o'rin egallagan buyuk shoir va mutafakkirdir. XV asr adabiy-madaniy muhitida forsiy adabiyot yuksak mavqega ega bo'lgan bir sharoitda Navoiy turkiy tilda ham mazmunan teran, badiiy jihatdan mukammal asarlar yaratish mumkinligini o'z ijodi bilan namoyon etdi. Uning adabiy faoliyati turkiy tilning badiiy ifoda imkoniyatlarini kengaytirish, adabiy mavqeini mustahkamlash va keyingi avlod ijodkorlari uchun muhim adabiy an'ana yaratishda katta ahamiyat kasb etdi.

Navoiyga qadar ham turkiy yozma adabiyot boy tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan edi. Biroq Navoiy bu an'analarni ijodiy davom ettirib, turkiy adabiy tilni yangi badiiy-estetik bosqichga olib chiqdi. Shoirning nazmiy, nasriy va ilmiy asarlarida turkiy tilning so'z boyligi, ma'no nozikliklari, grammatik imkoniyatlari va poetik ifoda vositalari keng namoyon bo'ladi.

ASOSIY QISM. Alisher Navoiyning turkiy til taraqqiyotiga qo'shgan hissasini, avvalo, uning ijodiy merosi ko'lami bilan bog'liq holda baholash lozim. *"Xamsa"*, *"Xazoyin ul-maoniy"*, *"Lison ut-tayr"*, *"Mahbub ul-qulub"*, *"Majolis un-nafois"*, *"Muhokamat ul-lug'atayn"* singari asarlar turkiy tilning nazm, nasr, tazkira, falsafiy-irfoniy va ilmiy-filologik bayon uchun keng imkoniyatlarga ega ekanligini namoyon etdi. Navoiy turli janrlarda ijod qilish orqali turkiy tilning funksional-uslubiy imkoniyatlarini amaliy jihatdan kengaytirdi.

Mutafakkirning tilga doir qarashlarini o'rganishda *"Muhokamat ul-lug'atayn"* alohida ahamiyatga ega. Asarda turkiy va forsiy tillarning ayrim xususiyatlari qiyoslanib, turkiy tilning lug'aviy va semantik imkoniyatlariga e'tibor qaratiladi. Navoiy turkiy tildagi so'zlarning ma'no qirralari va muayyan tushunchalarni ifodalash imkoniyatlarini misollar orqali ko'rsatishga harakat qiladi. Bu orqali shoir ona tilining badiiy adabiyot yaratishdagi imkoniyatlarini nazariy jihatdan asoslashga intilgan.

Navoiy merosining yana bir muhim jihati turkiy adabiy tilning lug'at tarkibini faol badiiy muomalaga kiritganidadir. Uning asarlarida umumturkiy so'zlar, turli semantik guruhlarga mansub fe'llar, sinonim va ma'nodosh birliklar, obrazli ifodalar hamda xalq tiliga xos unsurlar keng qo'llanadi. Shu bilan birga, o'z davrining ko'p tilli madaniy muhitiga muvofiq arabiy va forsiy qatlamlardan ham mahorat bilan foydalanilgan. Natijada turkiy til murakkab falsafiy, axloqiy, ijtimoiy va irfoniy mazmunni ifodalashga xizmat qiladigan yuksak badiiy vositaga aylangan.

Navoiy ijodida so'z tanlashga alohida e'tibor berilishi ham uning til taraqqiyotidagi xizmatlarini belgilovchi omillardan biridir. Shoir so'zning faqat lug'aviy ma'nosidan emas, balki uning kontekstual, ramziy va poetik imkoniyatlaridan ham samarali foydalanadi. Natijada bir leksik birlik muayyan badiiy kontekstda bir necha mazmuniy qatlamni ifodalashi mumkin. Bu holat Navoiy asarlari tilining semantik ko'lamini kengaytirgan.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

"Xamsa" dostonlari turkiy tilning yirik epik asarlar yaratish imkoniyatlarini yaqqol namoyon etdi. Murakkab syujet, falsafiy mushohada, qahramonlarning ruhiy holati, tabiat tasvirlari va ijtimoiy-axloqiy masalalarni turkiy tilda badiiy ifodalash orqali Navoiy uning poetik imkoniyatlarini yuksak darajaga olib chiqdi. *"Xazoyin ul-maoniy"* tarkibidagi lirik meros esa g'azal va boshqa she'riy janrlarda turkiy tilning nozik hissiy kechinmalarni ifodalash imkoniyatlarini ko'rsatdi.

Navoiy yaratgan adabiy an'ana keyingi davr turkiy adabiyotiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Uning badiiy uslubi, obrazlar tizimi, janriy tajribasi va tilga munosabati keyingi avlod ijodkorlari tomonidan o'rganildi va davom ettirildi. Shu sababli Navoiy merosining ahamiyatini faqat XV asr adabiy muhiti bilan chegaralash mumkin emas. U turkiy xalqlarning keyingi adabiy va lisoniy taraqqiyotida ham muhim madaniy omillardan biri bo'lib qoldi.

Navoiy merosini turkiy tillar taraqqiyoti nuqtai nazaridan o'rganish zamonaviy tilshunoslik uchun ham muhimdir. Uning asarlaridagi tarixiy leksik birliklar, grammatik shakllar, so'z yasash modellari va semantik hodisalarni zamonaviy turkiy tillardagi birliklar bilan qiyoslash turkiy tillarning tarixiy rivojlanish qonuniyatlarini aniqlash imkonini beradi. Shu jihatdan Navoiy asarlari tarixiy leksikologiya, leksikografiya, semantika, uslubshunoslik va qiyosiy turkologiya uchun boy manba vazifasini bajaradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Tadqiqot doirasida amalga oshirilgan tarixiy-qiyosiy, lingvistik va adabiy tahlillar Alisher Navoiy adabiy merosining turkiy tillar, xususan, eski o'zbek adabiy tili taraqqiyotida muhim tarixiy-lisoniy hodisa ekanligini ko'rsatadi. Navoiy ijodining ahamiyati faqat turkiy tilda katta hajmdagi badiiy asarlar yaratgani bilan chegaralanmaydi. Uning merosida turkiy tilning leksik-semantik boyligi, grammatik imkoniyatlari, badiiy-uslubiy vositalari va poetik ifoda salohiyati yaxlit tizim sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan shoir ijodini turkiy adabiy tilning funksional imkoniyatlarini kengaytirgan va uning adabiy nufuzini mustahkamlagan muhim omillardan biri sifatida baholash mumkin.

Tahlil natijalariga ko'ra, Navoiy turkiy tilning badiiy imkoniyatlarini bir necha yo'nalishda namoyon etgan. Birinchidan, shoir o'z davridagi turkiy leksik qatlamdan keng va maqsadli foydalangan. Uning asarlarida insonning ruhiy holati, ijtimoiy munosabatlar, axloqiy fazilatlar, tabiat hodisalari, ishqiy kechinmalar va falsafiy tushunchalarni ifodalashda turkiy tilning boy lug'aviy imkoniyatlari yuzaga chiqarilgan. Ikkinchidan, so'zlarning ma'no qirralaridan kontekstga muvofiq foydalanish, sinonimik vositalarni tanlash, ko'chma ma'nolar va obrazli ifodalarni shakllantirish orqali tilning semantik imkoniyatlari kengaytirilgan. Uchinchidan, turli janrlarda yaratilgan asarlar turkiy tilning faqat she'riy emas, balki nasriy, ilmiy-filologik, axloqiy-didaktik va falsafiy mazmunni ifodalash imkoniyatlariga ham ega ekanligini ko'rsatgan.

Bu borada *"Muhokamat ul-lug'atayn"* alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Asarda Navoiy turkiy va forsiy tillarning ayrim leksik hamda ifodaviy xususiyatlarini qiyoslash orqali turkiy tilning ma'no imkoniyatlariga e'tibor qaratadi. Muallifning asosiy maqsadi boshqa tilning mavqeini pasaytirishdan ko'ra, turkiy tilning yetarlicha foydalanilmayotgan badiiy va lug'aviy imkoniyatlarini namoyon etish bilan bog'liq ekanini asar mazmunidan kuzatish mumkin. Shu sababli *"Muhokamat ul-lug'atayn"*ni Navoiy ijodidagi til masalasiga bag'ishlangan muhim filologik manba sifatida baholash maqsadga muvofiq. Biroq uni zamonaviy qiyosiy tilshunoslikning to'liq shakllangan ilmiy tadqiqoti bilan aynanlashtirish emas, balki XV asrning adabiy-lisoniy tafakkuri doirasida tahlil qilish ilmiy jihatdan to'g'riroqdir.

Navoiy nazariy qarashlarining muhim xususiyati shundaki, ular uning badiiy ijodida amaliy ifodasini topgan. *"Xamsa"* tarkibidagi dostonlarda murakkab voqealar tizimi, falsafiy mushohadalar,

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ijtimoiy-axloqiy qarashlar va qahramonlarning ruhiy kechinmalari turkiy til vositalari orqali yuksak badiiy saviyada ifodalangan. Bu esa turkiy tilning katta epik janrlar uchun ham yetarli badiiy imkoniyatlarga ega ekanligini amaliy jihatdan namoyish etgan. Ayniqsa, obraz yaratish, dialog va monologlarni shakllantirish, ruhiy holatlarni tasvirlash hamda tabiat manzaralarini ifodalashda qo'llangan leksik va uslubiy vositalar tilning badiiy funksiyalarini kengaytirgan.

"Xazoyin ul-maoniy" tarkibidagi lirik asarlar esa Navoiy tilining boshqa bir muhim jihatini – insonning murakkab ruhiy kechinmalarini nozik semantik vositalar yordamida ifodalash imkoniyatini namoyon etadi. G'azallarda so'zning lug'aviy ma'nosi bilan uning ramziy, tasavvufiy va poetik mazmuni o'zaro uyg'unlashadi. Natijada alohida leksik birliklar bir vaqtning o'zida bir necha semantik qatlamni yuzaga keltiradi. Bu xususiyat Navoiy poetik tilining mazmuniy sig'imini oshirib, turkiy she'riyatning badiiy-estetik imkoniyatlarini yanada kengaytirgan.

Navoiy nasriy merosining tahlili ham muhim natijalarni yuzaga chiqaradi. Xususan, *"Mahbub ul-qulub"*, *"Majolis un-nafois"* singari asarlarda turkiy tilning nasriy bayon, ijtimoiy-axloqiy mulohaza, shaxs va ijodkor tavsifi hamda umumlashtiruvchi fikrlarni ifodalashdagi imkoniyatlari namoyon bo'ladi. Demak, Navoiy turkiy tilning funksional doirasini faqat poetik nutq bilan chegaralamagan, balki uni turli mazmun va janrlarda faol qo'llagan. Bunday ijodiy tajriba yozma adabiy tilning uslubiy imkoniyatlarini boyitishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Tahlil davomida Navoiy tilining leksik tarkibiga ham alohida e'tibor qaratish zarurligi aniqlandi. Uning asarlarida umumturkiy leksik birliklar bilan bir qatorda arab va fors tillaridan o'zlashgan so'zlar ham faol ishlatiladi. XV asrning ko'p tilli ilmiy-adabiy muhiti uchun bu tabiiy hodisa edi. Navoiy ushbu qatlamlarni mexanik tarzda birlashtirish bilan cheklanmay, ularni badiiy maqsad va matn mazmuniga muvofiq qo'llaydi. Natijada turkiy tilning o'z imkoniyatlari bilan davrning arabiy-forsiy ilmiy va adabiy terminologiyasi o'zaro uyg'unlashgan murakkab badiiy til yuzaga keladi. Bu holat Navoiy tilini o'rganishda til kontaktlari va madaniyatlararo aloqalar omilini ham hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Muhokama natijalari Navoiy merosining eski o'zbek adabiy tilining me'yorlashuv jarayonidagi o'rnini ham alohida ko'rsatadi. Shoir tomonidan qo'llangan leksik, grammatik va uslubiy vositalarning katta adabiy meros doirasida izchil namoyon bo'lishi keyingi ijodkorlar uchun muhim badiiy-lisoniy tajriba yaratgan. Bunda "me'yorlashuv" tushunchasini bugungi normativ adabiy til mezonlari bilan aynanlashtirishdan saqlanish lozim. Navoiy davridagi yozma turkiy adabiy til tarixiy rivojlanishning o'ziga xos bosqichi bo'lib, shoirning ijodi ana shu jarayonning yuksak namunalaridan biri hisoblanadi.

Navoiy ijodining ta'siri uning bevosita adabiy muhitidan tashqarida ham davom etgani turkiy adabiy jarayon tarixini o'rganishda muhimdir. Uning asarlarining ko'chirilishi, o'qilishi, sharhlanishi, ularga nazira va javoblar yozilishi hamda Navoiy asarlari tiliga doir lug'atlarning yaratilishi shoir merosining keyingi davrlarda ham filologik va adabiy qiziqish markazida bo'lganini ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan, Navoiy merosi turkiy xalqlar adabiy aloqalarini tadqiq qilishda ham muhim manba hisoblanadi.

Olingan natijalar Navoiy adabiy merosining turkiy tillar taraqqiyotiga ta'sirini **bevosita va bilvosita** yo'nalishlarda ko'rib chiqish imkonini beradi. Bevosita ta'sir til birliklari, poetik shakllar, badiiy tasvir vositalari va uslubiy an'analarning keyingi adabiy jarayonlarda davom ettirilishida ko'rinadi. Bilvosita ta'sir esa turkiy tilda yuksak badiiy va intellektual mazmundagi asarlar yaratish an'anasining mavqeini mustahkamlash bilan bog'liq. Aynan shu ikkinchi jihat Navoiy fenomenining til tarixidagi ahamiyatini yanada kengroq tushunishga imkon beradi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

XULOSA. Alisher Navoiy adabiy merosi turkiy adabiy til taraqqiyotining muhim tarixiy bosqichlaridan birini tashkil etadi. Shoir turkiy tilning boy lug'aviy tarkibi, semantik imkoniyatlari, poetik qudrati va uslubiy rang-barangligini o'z ijodida yuksak darajada namoyon etdi. Uning *"Muhokamat ul-lug'atayn"* asaridagi tilga oid mulohazalari nazmiy va nasriy ijodidagi amaliy tajriba bilan uzviy bog'langan.

Navoiy ijodiy merosini zamonaviy tarixiy tilshunoslik, qiyosiy turkologiya, leksikografiya va raqamli matn tadqiqotlari asosida yanada chuqur o'rganish turkiy tillarning tarixiy taraqqiyoti va o'zaro aloqalarini yoritishda muhim ilmiy natijalar berishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdurahmonov G'., Shukurov Sh. *O'zbek tilining tarixiy grammatikasi.* – Toshkent: O'qituvchi, 1973.
2. Alisher Navoiy. *Mukammal asarlar to'plami: 20 jildlik.* – Toshkent: Fan, 1987–2003.
3. Alisher Navoiy. *Muhokamat ul-lug'atayn.* – Toshkent: Fan, 2000.
4. Eckmann J. *Chagatay Manual.* – Bloomington: Indiana University, 1966.
5. Rustamov A. *Navoiyning badiiy mahorati.* – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.